

सामुदायिक विद्यालयमा वित्तिय स्रोत व्यवस्थापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) द्वितीय वर्ष
शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विषयको
आवस्यकता पूरा गर्न प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता

नन्दन नेपाल

परिक्षा रोल नं. :

त्रि. वि.दर्ता नं. :

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

त्रि.वि. शिक्षाशास्त्र सङ्काय

कोसीहरैँचा, मोरङ

२०७२

विषयसूची

	पृष्ठ
परिच्छेद एक : परिचय	
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	२
१.३ अध्ययनको औचित्य	४
१.४ अध्ययनको उद्देश्य	५
१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्न	५
१.६ अध्ययनको परिसीमा	५
१.७ संक्षिप्त शब्दावली	६
परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक खाका	
२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	७
२.२ अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका	१०
२.३ शैक्षिक उपादेयता	१२
परिच्छेद तीन : अनुसन्धान विधि	
३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा	१४
३.२ अध्ययनको जनसंख्या	१४
३.३ नमूना छनौट	१४
३.४ नमूना छनौट आधार	१५
३.५ तथ्याङ्क संकलनका साधनहरु	१६
३.५.१ विद्यालय सर्वेक्षण फारम	१६
३.५.२ अन्तरवार्ता	१६
३.५.३ प्रश्नावली	१७
३.५.४ दस्तावेज पुनरावलोकन	१७
३.५.५ डायरी टिपोट	१७
३.५.६ समुह छलफल	१७
३.६ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया	१८
३.७ वैधता र विश्वसनियता	१९

परिच्छेद चार : तथ्याङ्कको प्रस्तुतीकरण तथा विश्लेषण

४.१ सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको आर्थिक स्रोत पहिचान	२०
४.१.१ सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको स्रोत संकलन	२०
४.१.२ आर्थिक स्रोत उपभोगको स्थिति	२७
४.१.३ विद्यालयको वित्तीय योजना तथा बजेट व्यवस्था	३१
४.१.४ विद्यालयको लेखा प्रणाली र आर्थिक लेखा परीक्षण	३२
४.२ विद्यालयको आर्थिक क्रियाकलाप सञ्चालन प्रक्रिया	३३
४.३ विद्यालयको वित्तीय व्यवस्थापनको लेखाजोखा	३४
४.४ सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको वित्तीय व्यवस्थापनमा	
देखा परेका समस्याहरु	३५
४.४.१ अभिभावकहरुको आर्थिक अवस्था	३६
४.४.२ उपलब्ध स्रोतको अधिकांश रकम तलवभत्तामा खर्चको कमी	३७
४.४.३ स्थानीय निकाय संघ संस्थाबाट हुन गएको बढि सहयोग	३७
४.४.४ समुदायमा अभिमुखिकरण कार्यक्रमको अभाव	३७
४.४.५ व्यवस्थापकीय सीपको अभाव	३८
४.४.६ राजनितिक अन्यौलता	३८
४.५ आर्थिक व्यवस्थापनलाई चुस्त बनाउने उपायहरु	३९

परिच्छेद पाँच : प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझावहरु

५.१ प्राप्ति	४१
५.२ निष्कर्ष	४१
५.३ सुझावहरु	४४
५.३.१ नितिगत तह	४४
५.३.२ अभ्यसतह	४५
५.३.३ अनुसन्धान तह	४५
सन्दर्भ सामग्री	४७
अनुसूचीहरु	क-ज

परिच्छेद एक : परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

कुनै पनि देशको आर्थिक, सामाजिक तथा राजनैतिक जस्ता सम्पूर्ण पक्षको विकासका लागि शिक्षा महत्वपूर्ण साधन हो । शिक्षाले समाजमा चेतना वृद्धि गरी नागरिकलाई सक्षम, उत्पादनशील, लगनशील बनाउन सहयोग गर्दछ । सबै पक्षमा देखापरेका नकरात्मक पक्षलाई सकारात्मकतर्फ उन्मुख गराउने माध्यम शिक्षा भएकाले यसलाई व्यवस्थित गुणयुक्त बनाउन लगानी गरिनु पर्दछ ।

कुनै कार्य निरन्तर रूपमा सञ्चालन गर्न निरन्तर रूपमा वित्तीय व्यवस्थापन चुस्त राख्नु पर्दछ । एउटा विद्यालय सञ्चालनको क्रममा मानवीय तथा भौतिक स्रोतसाधनको आवश्यकता पर्दछ । ती स्रोतसाधन जुटाउनु भनेको लगानी गर्नु हो । विद्यालयको आफ्नै उद्देश्य र लक्ष्य हुने गर्दछ । ती उद्देश्य पुरागर्नका लागि वित्तीय स्रोतको व्यवस्थापन स्रोत पहिचान संकलन प्राथमिककरण, वैज्ञानिक तवरको बाँडफाँड पारदर्शी अभिलेखिकरण अनुगमन मूल्याङ्कन र पृष्ठपोषण जस्ता कार्यहरू गरिनु पर्दछ ।

शिक्षाको इतिहासलाई नियाल्दा धार्मिक पृष्ठभूमिबाट हुर्कदै घर, मठ-मन्दिर चर्चबाट शुरु भई शिक्षालयको रूपमा विकास भएको पाइन्छ । यसो गर्नका लागि मुख्य भूमिका समाजको नै रहेको पाइन्छ । विश्वव्यापी मानव अधिकार सम्बन्धी घोषणा पत्र सन् १९४८ मा शिक्षालाई मौलिक अधिकारको रूपमा घोषणा गर्दै आधारभूत शिक्षालाई अनिवार्य र निशुल्क हुनुपर्ने किटानगरिएको छ । हाम्रो देशको शैक्षिक इतिहास अनुसार गुरुकुल पद्धतिमा विद्यार्थी स्वयंले शिक्षामा खर्च चुक्ता गर्नुपर्ने भएतापनि शैक्षिक लगानीको प्रमुख आय स्रोतको रूपमा दान गरेको सित प्रमुख आयस्रोत हुन्थ्यो । शिक्षामा लगानीले विद्यार्थीको पढाइ शुल्क तोकिएको साथै एउटा निश्चित आधारमा विद्यालयलाई सरकारी, सहयोग उपलब्ध गराउने आधार तय गरी सरकारले विद्यालयलाई सहूलियत प्रदान गर्न एउटा संयन्त्र बनाइ सोही अनुसार विद्यालयलाई एकमुष्ट आर्थिक सहयोग गर्ने परिपाटीको थालनी गरी देशको शिक्षाको गुणस्तरमा सुधार आउने, विद्यालय सञ्चालन व्यवस्थापन र नियन्त्रणको जिम्मेवारी बहन हुने अपेक्षा राखी व्यवस्थापन हस्तान्तरणको कार्यक्रम अगाडि बढाएको पाइन्छ । विद्यालय सुधार योजनाको आधारमा अनुदान दिनु विद्यार्थी संख्याको आधारमा अनुदान दिन हुन्छ । प्रति विद्यार्थी लगानीको आधारमा विद्यालयले प्राप्त गरेको अनुदानबाट र आफ्नो निजीस्रोतहरू मिलाएर थप शिक्षक राख्नका लागि वातावरण अनुकूल भएको हुनाले विद्यार्थी भर्ना अनुपात बढ्न जानेछ भने अर्को तर्फ शिक्षाको गुणस्तर सुधारमा थप सहयोग मिल्न जाने देखिन्छ ।

समुदायमा सञ्चालीत विद्यालयहरु चाहे संस्थागत होस वा सार्वजनिक होस् दुवैको सञ्चालनार्थ व्यवस्थापनको जिम्मा समुदायलाई हस्तान्तरण गर्दैमा शैक्षिक गुणस्तर सुधन्छ भन्ने होइन । व्यवस्थापनलाई सक्षम बनाउन सकेमा शिक्षामा आवश्यक पर्ने लगानीको संकलन ती लगानीको समुचित वितरण र परिचालन हुन जान्छ । यसर्थ सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयलाई आवश्यक पर्ने आर्थिक स्रोतहरुको पहिचान कसरी गर्ने? वित्तीय स्रोत जुटाउनका लागि विद्यार्थी तथा अभिभावकले तथा शिक्षक अभिभावक संघले भोग्नु परेका समस्याहरु के के छन् ? आदि कुराहरुको बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गर्नु समसामयिक देखिन्छ । तसर्थ सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको वित्तीय स्रोत व्यवस्थापन सम्बन्धमा शोधपत्र तयार गरिएको छ ।

१.२ समस्याको कथन

विद्यालयमा व्यवस्थापन प्रभावकारी र समुदायको विश्वास जित्ने हुनुपर्छ । व्यवस्थापन नै संगठनको मूल आधार हो । संगठनको लक्षित उद्देश्य पूरा गर्नका लागि स्रोतहरुको पहिचान र प्रभावकारी वाँडफँडका लागि व्यवस्थापकीय पक्ष चुस्त दुरुस्त हुनु आवश्यक छ । शैक्षिक लगानिबाट प्राप्त हुने प्रतिफल आउन समय लाग्दछ । सरकारी लगानी विगतको तुलनामा बढाइएको छ । लगानीको तुलनामा शैक्षिक गुणस्तर सन्तोषप्रद देखिदैन ।

वास्तवमा विद्यालय समुदायका लागि खोलिन्छ । समुदायको सहभागिता बढाउन सके विद्यालयलाई गुणस्तरीय बनाउन सकिने विश्वासले व्यवस्थापनको जिम्मा समुदायमा हस्तान्तरण गर्ने काम भएको छ । समुदायमा व्यवस्थान हस्तान्तरण गर्ने काम भएको छ ।

नेपालको सन्दर्भमा शिक्षामा गुणस्तर विकासका लागि विगतको दुई दशकमा आन्तरिक र बाह्य स्रोतको परिचालन गरि शिक्षामा लगानी गरेको छ । यसरी शिक्षामा प्रसस्त रकम लगानी भएता पनि विद्यार्थीले लगानी गरे अनुसार सिकाइ गर्न नसकेको अवस्था देखिन्छ । सार्वजनिक विद्यालयमा भएको कक्षा कोठाको विद्यार्थी चाप शिक्षकहरुको वर्गीकरण जस्तै स्थायी, निजि, करार, राहत, अस्थायी, पि.सी.एफ. कोटा जस्ता कुराले मतभिन्नता हुने गर्दछ । पर्याप्त शैक्षिक मतभिन्नता हुने गर्छ । पर्याप्त शैक्षिक सामाग्रीको अभाव पेशाप्रति प्रतिवद्धताको कमी राजनीतिक प्रभाव जस्ता कारणहरुबाट सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि सन्तोषजनक नभएको देखिन्छ । शिक्षामा अभिभावकले थप लगानी गर्ने समुदायको पहुँचमा भएको विद्यालयमा बालबालिकालाई पढाउन

छाड्नु, निजि क्षेत्रद्वारा सञ्चालित विद्यालयमा पठाउन थाल्नुको कारण विभिन्न प्रकारका संस्थागत विद्यालयहरु खोल्न थालिएको छ ।

शिक्षा विभाग कार्यक्रम तथा बजेट शाखाको अनुसार सामुदायिक विद्यालयहरुमा शिक्षक तलब खर्च, छात्रवृत्ति, निशुल्क पाठ्यपुस्तक, भौतिक सुधार योजना जस्ता शीर्षकहरुमा सरकारले वार्षिक रुपमा लगानी गरेको छ । सामुदायिक विद्यालयमा गरिने लगानी निश्चित नियम र प्रक्रिया का आधारमा हुने गर्छ । ती सम्पूर्ण प्रकारको वित्तीय लगानीको लेखाजोखा नियन्त्रण अनुगमन मूल्याङ्कनको लेखाका लागि विद्यालय तह देखि जिल्ला केन्द्र तहसम्म संयन्त्र निर्माण गरिएको छ ।

सामुदायिक विद्यालयमा सरकारी लगानीका वावजुद पनि शैक्षिक प्रतिफलका रुपमा एस.एल्.सी. उत्तीर्ण प्रतिशत न्यून रहेको पाईन्छ । निजि तथा संस्थागत विद्यालयहरुको भन्दा प्रतिफल कम रहेको छ ।

वर्तमान परिप्रेक्षमा संस्थागत विद्यालयहरु प्रशस्त मात्रामा खुल्दै गएको पाईन्छ । केही निजि विद्यालयहरु भौतिक पूर्वाधार नै तयार नगरी खोलिएको पनि छ । समुदायमा हस्तान्तरीत विद्यालयलाई सरकारले सहयोगका लागि प्राथमिकतामा राखेता पनि आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराउन सकिरहेको छैन । स्थानीय स्रोतबाट आर्थिक स्रोत जुटाउने स्पष्ट निति भएको पाइदैन । सामुदायिक विद्यालयमा पढने विद्यार्थीहरु निम्न वर्ग तथा मध्यम वर्गका अभिभावकका छोराछोरी रहेको पाइन्छ । शिक्षक दरवन्दी पनि सरकारले आवश्यकता अनुसार वितरण गर्न सकेको छैन । अभिभावकसँग सिधै भर्ना शुल्क तथा मासिक शुल्क उठाउन बन्देज गरिएको छ । आधारभूत तह सम्मको शिक्षा निशुल्क भन्ने राज्यको नितिले अप्ठ्यारो महसुस गरिएको छ । तिनै समस्याहरु मनन् गरी माध्यमिक विद्यालयहरुलाई आवश्यक पर्ने थप आर्थिक स्रोत कहाँबाट जुटाउन सकिन्छ ? भइरहेको स्रोत कहाँबाट आइरहेको छ? स्रोत परिचालनमा वास्तविकता के छ ? आर्थिक स्रोतको परिचालनलाई प्रभावकारी बनाउन के के गर्न सकिन्छ ? जस्ता विषयको सरोकारमा यो अध्ययन केन्द्रित रहेको छ ।

१.३ अध्ययनको औचित्य

सम्पूर्ण मानवजीवनलाई सार्थक बनाउने समाजलाई सार्थक उन्नतशील बनाउन सबै प्रकारको मानवीय स्रोत उत्पादनको एक मात्र उपाय भनेको शिक्षा हो । शिक्षाकै माध्यमले राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय मञ्चमा समाजलाई स्थापित गराउन सकिन्छ ।

गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गरी असल नागरिक उत्पादन गर्ने महत्वपूर्ण दायित्व शिक्षा क्षेत्रमा लाग्ने शिक्षक तथा कर्मचारीको पर्दछ। शिक्षाको निति निर्माणमा राज्यको दायित्व पनि उतिनै मात्रामा रहन्छ। यही कुरालाई अध्ययन गर्दै राज्यले आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य बनाएर लगानी गर्ने गरेको पाइन्छ। कार्यक्रम र नितिहरु जति सुकै राम्रा भएपनि कार्यान्वयन तहमा सुधार नआएसम्म गुणस्तरमा सुधार आउन सक्दैन। शिक्षासँग चर्चा राख्ने सम्पूर्ण पक्षको यस सम्बन्धमा केही हदसम्म मार्ग निर्देशनको सल्लाह सुझवको रूपमा भूमिका खेल्न सक्ने औचित्य राखिएको छ।

सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयहरुका वित्तीय अवस्थाको सम्बन्धमा रहेका यथार्थलाई उजागर गर्नका लागि यस अध्ययनले सहयोग गर्ने छ। यस अध्ययनले अध्ययनकर्ताको आवश्यकता पूरा गर्नुको साथ साथै निति निर्माण तह र विद्यालयसँग प्रत्यक्ष चासो राख्नेहरु सवैलाई सघाउ पुऱ्याउने छ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनका उद्देश्यहरु निम्नानुसार छन् :

- क) विद्यालयहरुको वित्तीय स्रोतको पहिचान गर्ने,
- ख) विद्यालयको वित्तीय स्रोत व्यवस्थापनको लेखाजोखा गर्ने,
- ग) विद्यालयको वित्तीय स्रोत व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या र समाधानका उपायहरु सुझाउने,

१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्न

निर्धारित उद्देश्य तथा समग्र अध्ययनलाई प्रतिनिधित्व गर्न निम्नानुसारका अनुसन्धानात्मक प्रश्न निर्माण गरी यी प्रश्नहरुका सेरोफेरोमा रही अध्ययन कार्यलाई अगाडि बढाइने छ :

- क) सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको आर्थिक व्यवस्थापनको वर्तमान अवस्था कस्तो छ?
- ख) सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको आर्थिक स्रोत व्यवस्थापनमा के कस्ता समस्याहरु रहेका छन् ?
- ग) सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको आर्थिक स्रोत व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरु कसरी समाधान गर्न सकिन्छ ?

१.६ अध्ययनको परिसीमा

प्रस्तुत अध्ययन धनकुटा जिल्लाका १५ वटा स्रोतकेन्द्रहरु मध्ये कुरुले तेनुपा स्रोतकेन्द्र अन्तरगतका ३ वटा सामुदायिक विद्यालयमा मात्र केन्द्रित रहेको छ । अध्ययनको जनसंख्याको रूपमा सम्बन्धित विद्यालयका प्रधानाध्यापक, शिक्षक, वि.व्य.स.का पदाधिकारी, शि. अभिभावक संघका पदाधिकारी र स्रोत व्यक्तीमात्र रहेका छन् । विद्यालयको वित्तीय व्यवस्थापन अन्तरगत विद्यालयको आर्थिक स्रोत संकलन र परिचालनमा मात्र केन्द्रित गरिएको छ । अध्ययन परिमाणात्मक र गुणात्मक दुवै ढाँचामा आधारित भएतापनि मुलत गुणात्मक ढाँचालाई प्राथमिकता दिइने हुँदा यसबाट प्राप्त निस्कर्ष निर्णयात्मक भन्दा पनि सुचनात्मक रहन्छ तथापी यस अध्ययनको निस्कर्षलाई विद्यालयको व्यवस्थापन सम्बन्धमा मार्ग दर्शकको रूपमा लिन सकिने छ ।

१.७ संक्षिप्त शब्दावली

माध्यमिक तह : कक्षा (९- १०) लाई माध्यमिक तह मानिएको छ ।

सामुदायिक विद्यालय : सरकारी अनुदानबाट सञ्चालित विद्यालयलाई सामुदायिक विद्यालय भनिन्छ ।

प्रति एकाइ लागत : एक शैक्षिक सत्र अवधिमा विद्यालय र अभिभावकले गरेको कुल खर्चको आधारमा प्रति विद्यार्थीलाई लाग्ने खर्च नै प्रति एकाइ लागत हो ।

परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक खाका

थापा (२०५५) ले गरेको अध्ययन अनुसार शिक्षामा गरिएको खर्चबाट उपेक्षित उपलब्धी प्राप्त भएको पाइदैन । त्यसैले लगानी र त्यसबाट प्राप्त हुने प्रतिफलको लेखाजोखा गरी निश्चित उद्देश्य बोकी, अवधि तोकी लगानी गर्ने प्रकृतिको विकास गर्नु आवश्यक भएको छ । यसकोलागि बढी प्रतिफल दिने ठाउँमा लगानी गर्नु आवश्यक छ । उक्त अध्ययनको अनुसार नेपालमा निति नियम ठीक छ तर वास्तविक लक्ष्य प्राप्तिको प्रतिवद्धताको कमि छ। एकतर्फ प्रति विद्यार्थी लगानी वढेको देखिन्छ भने अर्को तर्फ उक्त लगानीको उच्च सदुपयोग नभइ आसा गरे अनुसार सफलता प्राप्त हुन सकेको छैन । यस अवस्थामा स्पष्ट लक्ष्य दिने, आवश्यक प्रतिवद्धताका साथ सहि र आवश्यक लगानी गर्ने, लगानीको पारदर्शिता र प्रभावकारी अनुगमन गर्ने साथै सरोकारवालालाई व्यवस्थापन कार्यमा प्रत्यक्ष सहभागी गराउने जस्ता कार्य गरेमा नेपालको शैक्षिक लगानीबाट अपेक्षा गरे अनुसार प्रतिफल प्राप्त हुने देखिन्छ (थापा, २०५५) ।

कार्की (२००२) को कुरा छत्र (२०६७) ले उल्लेख गरे अनुसार ओखलढुङ्गा जिल्लाका २ वटा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको वित्तीय अवस्था र यसको आर्थिक प्रभाव वारे अध्ययन गरेका छन् । उनको प्राथमिक तथ्याङ्कमा आधारित तुलनात्मक अध्ययनमा अध्ययन क्षेत्रका ७५ वटा घर परिवार र २ वटा माध्यमिक विद्यालयबाट संकलित तथ्याङ्कलाई तालिकीकरण र वर्गीकरण गरी तथ्याङ्कको प्रस्तुतीकरण गरिएको छ । अध्ययनबाट अध्ययन क्षेत्रका घर परिवार मध्ये ६.७% को रु. १०,००० भन्दा २६.७% को १०,००० -३०,००० सम्म २०% को ३०,००० देखि ५०,००० सम्म र ४६.६% को ५०,००० भन्दा बढी आम्दानी रहेको देखाइएको छ भनि उल्लेख छ । १० वर्ष अघि अभिभावकहरुले आफ्ना बालबालिकाहरुको लागि ५३% लगानी गरेको अध्ययनको समयमा ६५.३३% लगानी गरेको देखाइएको कुरा उल्लेख छ । त्यसर्थ सरकार तथा अभिभावक दुर्वल पक्षले शैक्षिक क्षेत्रमा खर्च बढाउनु पर्ने माध्यमिक तह देखि नै प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षामा जोड दिनु पर्ने र यसका लागि पाठ्यक्रम समेत परिवर्तन गर्नु पर्ने, विद्यार्थी शिक्षक अनुपात सुधार गर्ने विषयगत रुपमा सहकारले शिक्षक दरवन्दीको व्यवस्था गर्नु पर्ने र छात्रवृत्तिको दर र कोठामा वृद्धि ल्याउनु पर्ने जस्ता सुभाव यस अध्ययले पेश गरेको छ (कार्की, २००२) ।

विद्यालयको विकासमा अभिभावकको लगानी ज्यादै महत्वपूर्ण हुन्छ । सरकारी अनुदानमा मात्र भरपर्दा विद्यालय विकास राम्ररी हुदैन साथै अपनत्व पनि कम हुने हुँदा जति सक्दो सेवा

क्षेत्रका अभिभावकहरूलाई परिचालन गरी आर्थिक, भौतिक तथा सहयोग विद्यालयले लिन सक्नु पर्दछ ।

नेपाल (२०६४) का अनुसारका अनुसार शिक्षामा लगानिका क्षेत्र भन्नाले शिक्षक तलब भत्ता र अन्य सुविधा, विद्यालय भवन, शैक्षिक सामग्री र औजार उपकरणहरू, विद्यार्थीलाई खाजा र खाना, छात्रावास वा विद्यार्थीहरूलाई घर र विद्यालय सम्म ल्याउने यातायात सुविधा, शैक्षिक सामग्री, खाने पानी साथै विद्यालयको प्रशासनिक खर्च बुझ्नु पर्दछ । यी खर्चहरू गर्न स्रोतको रूपमा अभिभावक, केन्द्रीय सरकार, स्थानीय सरकार, समुदाय, दातृ निकाय, नागरिक समाज तथा गैरसरकारी क्षेत्र, निजि क्षेत्र र विद्यार्थी स्वयंबाट हुने आयलाई लिन सकिन्छ (नेपाल, २०६४) । उल्लेखित लगानीहरू जतिबढी गर्न सकिन्छ त्यसबाट प्राप्त हुने प्रतिफल पनि उतीनै राम्रो बन्दछ ।

सिग्देल (२००५) का अनुसार शिक्षामा वित्तीय लगानीको मुख्य समस्या स्रोतको अभाव, प्राप्त स्रोतको पारदर्शी एवं समान रूपमा वितरणको अभाव, कमजोर व्यवस्थापनको कारण स्रोतको सदुपयोगमा कमि, योजना र बजेट निर्माण कार्यमा शैक्षिक सूचना प्रणालीलाई प्राभावकारी रूपमा उपयोग नगर्नु, निति, योजना र कार्यक्रम बीचमा कमजोर तालमेल, उचित मूल्याङ्कन र संभाव्यता अध्ययनको अभाव, आपूर्ति पक्ष बजेट व्यवस्था, कमजोर आर्थिक अनुसासन आदि रहेका छन् (सिग्देल र अन्य, २०६५) । यसरी विविध पक्षमा कमी कमजोरी रहदा यसबाट प्राप्त हुने प्रतिफलमा प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पर्न जान्छ । सोचे अनुसारको शैक्षिक उपलब्धी हासिल हुदैन ।

सेरिड (२००४) को अध्ययन प्रतिवेदनमा समुदाय हस्तान्तरण भएपछि पनि सामुदायिक विद्यालयहरूको मुख्य स्रोतको रूपमा सरकारी अनुदान नै रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । अझ पनि सामुदायिक विद्यालयहरू आफ्ना नियमित साथै विकास कार्यहरू गर्न परम्परागत स्रोतको रूपमा सरकारी अनुदान नै रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । विद्यालयहरूले कुनै पनि कार्यक्रमका लागि संघसंस्थाहरू, स्थानीय निकाय र व्यक्तिगत रूपमा आवश्यक र निरन्तर आर्थिक सहयोग प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । स्थानीय निकाय र संघ संस्थाहरूले सामुदायिक विद्यालयलाई सहयोग गरे तापनि यस्तो सहयोग उनीहरूको भावना र इच्छामा भर पर्ने गर्दछ । यस्ता संघ संस्था र विशेष गरी स्थानीय निकायहरूले विद्यालयलाई सहयोग गर्नु पर्ने कुनै शैक्षिक निति नभएकोले उनीहरू आफ्नो इच्छा अनुसार सहयोग गर्दछन् । वास्तवमा भन्ने हो भने सामुदायिक विद्यालयहरूलाई स्थानीय निकायबाट कसरी स्रोत प्राप्त गर्ने भन्ने कुराको ज्ञान नै नभएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसबाट विद्यालयहरूको व्यवस्थापन समुदायले जिम्मा लिइसकेपछि पनि विद्यालयहरू सरकारी स्रोतमा नै

निर्भर रहेको देखिन्छ (सेरिड, २००४) । एकातिर समुदायलाई हस्तान्तरण गरिएको अवस्था छ भने अर्को तिर सरकारी अनुदानमा नै विद्यालयहरु आश्रीत रहेको अवस्था पनि छ ।

लम्साल (२०६६) का अनुसार नेपालमा विद्यालय प्रणालीलाई विद्यालयमा आधारित विद्यार्थी संख्या, कक्षामा भएको सेक्सन संख्या र विद्यार्थी संख्याका आधारमा शिक्षक वितरण गरिने व्यावस्था शिक्षा ऐन तथा नियमावलीमा गरिएको भएतापनि त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न सजिलो छैन । कम विद्यार्थी भएका स्थानमा बढी भएका शिक्षकहरु बढी विद्यार्थी भएका स्थानमा सार्न वा लैजान सकिएको छैन । विभिन्न स्थान र आर्थिक अवस्थामा रहेका विद्यालयका आवश्यकता सम्बोधन गर्न सकारात्मक विभेदको नितिबाट अनुदान प्रदान गर्न सकिएको छैन । विद्यालयलाई दिइने आर्थिक अनुदानलाई विद्यार्थीको अवस्थासँग सम्बन्धित गर्न सकिएको छैन । यसैगरी राज्यसँग पर्याप्त आर्थिक स्रोतको उपलब्धता छैन विकेन्द्रीकरणको अवधारणालाई आत्मसाथ गरेर अगाडि बढ्ने प्रयत्न गरे तापनि आर्थिक पक्षसँग हुने क्रियाकलापको जिम्मेवारीलाई विकेन्द्रीत गर्न अभै सकिएको छैन । स्थानीय निकायबाट विद्यालयलाई सहयोग गरिएको भएतापनि यो बाध्यकारी नभएर स्वेच्छिक जस्तै छ । स्थानीय निकायबाट वस्तुगत आधार एवम् दीर्घकालिन सोचको आधारमा भन्दा पनि तत्कालिन आवश्यकता र विषयगत निर्णयको आधारमा आर्थिक सहयोग उपलब्ध हुने गरेको छ (लम्साल, २०६६) । पर्याप्त रूपमा आर्थिक सहयोग अपुग भएता पनि निम्न आर्थिक स्रोतका वावजुत शैक्षिक स्थिती सुधार अपरिहार्य देखिन्छ ।

२.२ अध्ययनको शैद्धान्तिक खाका

शोध कार्यलाई निस्कर्षमा पुऱ्याउन स्वीकृत सिद्धान्तको आधार लिनु पर्ने हुन्छ । सिद्धान्तमा आधारित तथ्यहरुमात्र विश्वासीलो र यथार्थ हुन जान्छ । आर्थिक स्रोतको उपलब्धता, त्यसको बाँडफाँड र परिचालनको व्यवस्थापनमा देखापरेका समस्याहरुको वारेमा अध्ययन गर्न सिद्धान्तलाई प्रयोग गरिएको छ ।

सरकारी खर्च सिद्धान्तका प्रतिपादक फिण्डले सिराज (१९३०) का अनुसार राज्य सञ्चालनको लागि सरकारले विभिन्न किसिमबाट संकलन गरेको वित्तीय श्रोतको व्यवस्थित तवरले परिचालन गर्नुपर्ने हुन्छ । सरकारले निर्धारित उद्देश्य पूरा गर्नका लागि कुनै पनि क्षेत्रमा गरिने खर्चलाई पारदर्शि एवं व्यवस्थित तवरले परिचालन गर्ने सिद्धान्तलाई सरकारी खर्चको सिद्धान्त भनिन्छ । सरकारले संकलन गरेको श्रोतलाई लक्षित क्षेत्र एवं वर्गसम्म पुऱ्याउन लाभको सिद्धान्त

मितव्ययिताको सिद्धान्त, वचतको सिद्धान्त र समताको सिद्धान्तको अवधारणालाई अवलम्बन गर्नुपर्ने कुरामा उनले जोड दिएका छन् । प्रस्तुत अध्ययनमा सिराजका सरकारी खर्चको सिद्धान्त अन्तरगत मितव्ययिता, अनुमोदन र समताको सिद्धान्त अवलम्बन गरिएको छ । यो सिद्धान्तको अवधारणा-मितव्ययिताको सिद्धान्त अनुसार विभिन्न विसिमले संकलित वित्तिय श्रोतलाई न्यूनतम लागतमा अधिकतम फाइदा हुने तवरले खर्च गर्नुपर्छ । यसैगरी कार्यक्रमको प्राथमिकता निर्धारण गरी श्रोतको उचित बाँडफाँड गर्दा चालु खर्च लाई सक्दो घटाउने प्रयास गर्नु पर्ने हुन्छ । अनुमोदनको सिद्धान्त अनुसार अनुसार सार्वजनिक निकायमा गरिने खर्चको टिकाटिप्पणी र रेखदेख गर्ने अधिकार र उत्तरदायित्व सरोकारवाला निकाय र व्यक्तिको हुने गर्दछ । जसले गर्दा स्रोतको दुरुपयोग हुने सम्भावना कम हुन्छ । यसरी सम्बन्धीत क्षेत्रबाट गरिएको श्रोतको प्रभावकारीता एवं नियमपूर्वक खर्च भयो वा भएन भन्ने जाचनका लागि सार्वजनिक लेखा गरी अन्तिम लेखा परिक्षण गराउनुपर्ने हुन्छ । वचतको सिद्धान्तले बजेट निर्माण प्रक्रियालाई निर्देशित गरेको छ । क्षमताको सिद्धान्त अनुसार समाजमा आएको असमान वितरणले वर्गको निर्माण हुने गर्दछ । यहि कारण अधिकार राज्यको मूलधारमा समाहित हुन सकेको पाइदैन तसर्थ राज्यबाट प्राप्त गरिने न्यूनतम सुविधा प्राप्त गर्नबाट वञ्चित वर्ग जात जाती, क्षेत्र समुदायलाई विशेष सहूलियतका कार्यक्रम सञ्चालन गरि थप सुविधा दिनुपर्ने हुन्छ (सिराज १९३० वेल टोडरी १९७८ वाट उद्धृत) ।

यस वैज्ञानिक व्यवस्थापनका सिद्धान्तकार F.W. Taylor ले महत्वपूर्ण ५ ओटा सिद्धान्तहरु प्रस्तुत गर्नु भएको पाइन्छ । यसै सिद्धान्तलाई थप टेवा पुऱ्याउन Frank and Lilion Gilbreth र Hanry L. Gantt ले अन्य सिद्धान्तहरु प्रस्तुत गर्नु भएको छ । कामदारको परम्परागत कार्यशैली परिवर्तन गरी वैज्ञानिकरण गर्नु पर्ने, कामदार छनौटमा वैज्ञानिकता अपनाउनु पर्ने र तालिम प्रदान गर्नु पर्ने, व्यवस्थापन र कामदार विच आत्मीय सम्बन्ध स्थापना गरी सान्जस्यपूर्ण कार्य सम्पादन गर्नु पर्ने, काम प्रति कामदारलाई अधिकतम उपलब्धि हासिल प्राप्त गर्न सकिने गरी परिचालन गर्नु पर्ने, व्यावस्थापन र कामदारको कार्यको परिभाषा र विभाजन गर्नु पर्ने, दोषारोपण गर्ने प्रवृत्ति रोक्नु पर्ने जस्ता महत्वपूर्ण तर्कहरु प्रस्तुत गरिएको छ । यसै सिद्धान्तका आधारमा रहेर हरेक सामुदायिक मा.वि.को स्थितिमा परिवर्तन गर्न वैज्ञानिकीकरण गर्नको लागि र उचित व्यवस्थापन गर्दै लैजान आर्थिक तत्व नै मुख्य हो भन्ने महशुष गरी सामुदायिक विद्यालयमा वित्तिय व्यवस्थापनको अध्ययन गर्नु सान्दर्भिक ठान्दछु ।

वैज्ञानिक व्यवस्थापन सिद्धान्तको महत्वपूर्ण बुँदा भनेको सम्बन्धीत पक्षहरूलाई संस्थाको अधिकतम उपलब्धि हासिल गर्ने ढंगले परिचालन गर्नुपर्ने भन्ने कुरालाई विद्यालयसँग पनि जोड्नु सान्दर्भिक ठान्दछु । विद्यालयको भौतिक स्थितिमा सुधार गर्दै शैक्षिक वातावरण तयार पाउँदा अधिकतम शैक्षिक उपलब्धि हासिल गर्दै, भौतिक र शैक्षिक स्तरको सुधार गर्न आर्थिक व्यवस्थापनलाई चुस्त दुरुस्त राख्दै विद्यालयहरू अगाडि बढी रहेका छन्/छैनन् भन्ने कुरा खोजी गर्न यस सिद्धान्तले सहयोग पुऱ्याएको ठान्दछु ।

विद्यालयको उपलब्धि स्रोतलाई वैज्ञानिक तवरले परिचालन गरी थोरै लगानिबाट धेरै भन्दा धेरै प्रतिफल प्राप्त गर्नका लागि अवसर प्राप्त हुन जान्छ । विद्यालयमा उपलब्धि स्रोत र साधनकै प्रभावकारी वाँडफाँड गरी न्यूनतम लागतमा उधिकतम उपलब्धी प्राप्त गर्न, चालु खर्च र पुजीगत खर्चमा के कति स्रोत विनियोजन गरिएको छ । आर्थिक कारोवारको लेखा व्यवस्था एवं अभिलेख व्यवस्था सम्बन्धमा हेर्न मितव्ययिताको सिद्धान्तलाई उपयोग गरिएको छ । विद्यालयको आर्थिक अवस्थाको वारेमा सामाजिक लेखापरिक्षण अन्तिम लेखा परिक्षणको वारेमा अनुमोदनको सिद्धान्तलाई प्रयोग गर्न खोजिएको छ । सम्पूर्ण विपन्न वर्ग, दलित, अपाङ्ग साथै अन्य पिछडिएका वर्ग समेतलाई सहूलियत सम्बन्धी कार्यक्रमको सञ्चालन भएका हुन्छन् । तसर्थ विद्यालय तहमा यस प्रकारको सहूलियत कार्यक्रममा कति रकम छुट्याइएको छ । त्यसमा समग्र विद्यालयको वजेटमा कति अंश ओगटेको छ, भनि हेर्न समताको सिद्धान्तलाई उपयोग गरिएको छ ।

२.३ शैक्षिक उपादेयता

सवै पक्षको विकासको मेरुदण्डको रूपमा रहेको शिक्षाको विकासमा व्यक्ति, समाज र राष्ट्रले ठूलो आर्थिक लगानी गर्नुपर्ने देखिन्छ । राम्रो व्यवस्थापन भएको मात्र यस क्षेत्रमा गरिएको लगानीबाट आसातित प्रतिफल पाउन सकिन्छ । सरोकारवालाको सक्रिय सहभागिता र समन्वयात्मक भूमिका रहनु पर्दछ । यसर्थ विद्यालयको व्यवस्थापन केन्द्रीय सरकारको मातहतमा नराखि स्थानीय स्तरमा जिम्मा दिइएको पाइन्छ ।

शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि गर्न विभिन्न माध्यमबाट संकलन भएका वित्तीय स्रोत, वैदेशिक अनुदानलाई उचित वाँडफाँड साथै विद्यालयले वजेट निर्माण गरी शैक्षिक रूपले पछाडि परेका विभिन्न तह र तप्काका वर्ग र समुदायलाई उकास्न तथा शिक्षामा पहुँच बढाउन सहूलियत कार्यक्रम सहितको वजेट बनाउनु पर्ने देखिन्छ ।

यसो गर्दा विद्यालयबाट टाढा रहेका बालबालिकाहरु विद्यालयसम्म आउने, विपन्न वर्ग तथा दलित साथै पिछ्छाडि परेका समुदायहरु पनि विद्यालयमा समाहित रहने हुन्छन् । सरकारले प्रदान गरेको छात्रवृत्ति रकमले समेत विद्यालयमा भर्नादर बढेको पाइन्छ । विद्यालयले विद्यालय प्रवेश भएका बालबालिकालाई गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न प्राप्त वित्तीय स्रोतलाई उचित बाँडफाँड गरी प्रभावकारी व्यवस्थापन मिलाउनु पर्ने नै देखिन्छ ।

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकनबाट सामुदायिक विद्यालयको व्यवस्थापन समुदायले लिए पश्चात समग्र विद्यालयको गुणस्तर वृद्धि हुनाको साथै वित्तीय स्रोत संकलन एवं परिचालनमा थप प्रभावकारिता आएको देखिन्छ । नितिगत अस्पष्टता अधिकार र दायित्वमा अस्पष्टता, व्यवस्थापनमा थप जटिलता भएको पनि पाइन्छ । यो असहजताको कारणबाट समुदायमा विद्यालय व्यवस्थापनको जिम्मा दिने कार्यमा संभावना र चुनौती उत्तिकै रहेको देखिन्छ । यसै परिप्रेक्षमा शिक्षामा मुख्य गरेर सरकार व्यक्ति, समुदाय निजि संस्थाहरु वैदेशिक लगानी र अभिभावकहरुको लगानीहरुमा विद्यालयहरु संचालन भएको पाइन्छ । तसर्थ वित्तीय व्यवस्थापनको वर्तमान यथार्थता पत्ता लगाई भावि दिशा निर्देश गर्न सजिलो हुने हुँदा प्रस्तुत प्रस्तावनाले शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन क्षेत्रमा नयाँ आयम थप्न सजिलो हुने विस्वास लिन सकिन्छ ।

परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि

यस परिच्छेदमा शोध प्रस्तावनाका लागि आवश्यक पर्ने विधि तथा ढाँचाको र साधनहरूको बारेमा व्याख्या गरिएको छ। अनुसन्धानका लागि आवश्यकपर्ने जनसंख्या, नमुना छनौट तथाङ्क संकलन विधि, नमुना आकार र तथाङ्क संकलनका लागि आवश्यक पर्ने साधनको जानकारी दिने प्रयास गरिएको छ।

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा

अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने सुचना, तथाङ्क संकलन गर्ने प्रक्रिया गुणात्मक वा परिणात्मक नभई दुवै विधि मिश्रित गरी अनुसन्धान गरिएमा बढी प्रभावकारी र उपयोगी हुने हुदा त्यसै अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ।

अध्ययनका निर्धारित उद्देश्यलाई प्राप्त गर्न वित्तीय स्रोतको अवस्था सम्बन्धी विभिन्न गणितीय तथाङ्कहरू संकलन आन्दानी खर्चको विवरण विद्यालयको गुणस्तर सम्बन्धी संख्यात्मक प्रस्तुति गर्नुपर्ने भएकोले गणितीय तथाङ्कहरू संकलनका लागि परिमाणात्मक विधिलाई आधार बनाई विभिन्न विद्यालयका सर्वेक्षण फारम विकास तथा तथाङ्क संकलन गरिएको छ। यस सम्बन्धमा समस्याको समाधान गर्नका लागि प्राचार्य, वि.व्य.स.का पदाधिकारी, शिक्षक अभिभावक संघका पदाधिकारी अभिभावक स्रोत व्यक्तिसँग प्रश्नावली मतसर्वेक्षण जस्ता साधन प्रयोग गरिनेछ।

३.२ अध्ययनको जनसंख्या

अध्ययन कार्यका लागि आवश्यक पर्ने जनसंख्या धनकुटा जिल्लाको १५ वटा स्रोत केन्द्र मध्ये कुरुले तेनुपा स्रोत केन्द्र अत्तरगत कुरुले तेनुपा उच्च मा.वि., कुरुले तेनुपा, अठारसय मा.वि. बसन्तटार र सिंहदेवी उ.मा.वि. बसन्तटार गरी तीन वटा माध्यमिक विद्यालयका प्र.अ., वि.व्य.स.को पदाधिकारी, शिक्षक, शिक्षक अभिभावक सेवाका पदाधिकारीलाई अध्ययनको जनसंख्याको रूपमा लिइने छ।

३.३ नमुना छनौट

अनुसन्धानकर्ता सम्पूर्ण जनसंख्याको अध्ययन र विश्लेषण गर्न असमर्थ हुने छैन अध्ययनका लागि प्रतिनिधीमूलक केही एकाई छनौट गरिन्छ। यस अध्ययनका लागि उद्देश्यले प्रस्तावित क्षेत्रको प्रतिनिधीत्व हुने गरी उद्देश्यमूलक नमुना छनौट विधिबाट धनकुटा जिल्लाको कुरुले तेनुपा

स्रोतकेन्द्रका ३ वटा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयलाई छनौट गरिने छ । उक्त विद्यालयबाट प्र.अ., वि.व्य.स.का पदाधिकारी, शिक्षक, अभिभावक, शिक्षक अभिभावक सेवाका पदाधिकारीहरूलाई अध्ययनको उद्देश्य पुरा गर्न निम्न अनुसार छानिनेछ :

तालिका १ अध्ययनको नमुना

क्र.स.	नमुना समुह	नमुना आकार		छनौट विधि
		प्रत्येक विद्यालय	जम्मा	
१	वि.व्य.स. पदाधीकारी	२	६	उपलब्धताको आधारमा
२	प्राचार्य	१	३	उद्देश्यात्मक
३	शिक्षक/शिक्षिका	२	६	चिट्ठा विधि
४	अभिभावक	३	९	उपलब्धताको आधारमा
५	शिक्षक अ. संघका पदाधिकारी	२	६	उपलब्धताको आधारमा
	जम्मा	१०	३०	

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७२

३.४ नमुना छनौटका आधार

नमुना छनौटको आधारमा लैङ्गीक आधार प्रयोग गरिन्छ जसमा शिक्षक र शिक्षिकालाई बराबर संख्यामा लिएर तथ्याङ्क संकलन गरिने छ भने पदीय आधार अन्तरगत विद्यालय व्य.स. अध्यक्ष, सदस्य, प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी, कर्मचारीबाट अलग अलग मत लिएर डायरी टिपोट गरिन्छ । अलग अलग पदका व्यक्तिलाई अलग-अलग प्रस्नावली निर्माण गरिने छ ।

३.५ तथ्याङ्क संकलनका साधनहरु

अध्ययन कार्यलाई पूर्णता दिन त्यसको पंक्ति हेरी तथ्याङ्क संकलन गर्न विभिन्न किसिमका साधनहरु प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । यस अध्ययनलाई अर्थपूर्ण बनाउन र अध्ययनका पूर्वनिर्धारित उद्देश्यहरु पूरा गर्नका लागि निम्न अनुसारका साधन प्रयोग गरिने छ :

३.५.१ विद्यालय सर्वेक्षण फारम

अध्ययनको क्रममा विद्यालय सर्वेक्षण फारम तयार गरेर त्यस फारमको आधारमा अध्ययन गरिएका विद्यालयको वित्तीय स्रोत संकलन कहाँ-कहाँबाट र कसरी बाँडफाँड भएको छ आर्थिक अवस्था कस्तो छ भनि हेर्नको लागि उक्त फारम प्रयोग गरी तथ्याङ्क संकलन गरिने छ ।

३.५.२ अन्तरवार्ता

गुणात्मक अनुसन्धानको महत्वपूर्ण साधन अन्तरवार्ता हो । यसले व्यक्ति भित्रका विचार वा भावनालाई प्रस्ट रूपमा बाहिर ल्याउने कार्य गर्दछ । जसले व्यक्तिका विचार मात्र हैन निश्चित तथ्याङ्क र तथ्यलाई समेत अगाडि ल्याउँछ (त्रिपाठी, २००३) । अन्तर्वार्तालाई विभिन्न किसिमले वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । कौल (१९८४) ले संरचित र असंरचित गरी यसलाई दुई भागमा बाँडेका छन् भने (बगडन र विक्लेन १९९२, भण्डारी, २०६४ बाट उद्धृत) ले यसलाई संरचित, अर्द्ध संरचित र असंरचित भनी उल्लेख गरेका छन् । अर्द्धसंरचित अन्तर्वार्ताले अध्ययन गरिने विषयका आवश्यक सबै पक्षहरू समेट्ने निश्चितता हुन्छ, किनभने पहिले नै यी पक्षहरूको अध्ययन गरी प्रश्नहरूको सूची तयार पारिएको हुन्छ । यसमा पुरक प्रश्नहरू अवस्था र आवश्यकता अनुसार गर्न सकिने भएकाले विषयको अपेक्षित गहिराइसम्म पुग्ने अवसर मिल्छ (उप्रेती, २०६६:१३०) । यसर्थ प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य पूर्तिको लागि अर्द्ध संरचित अन्तर्वार्तालाई आधार बनाइने छ । जस अनुसार विद्यालयका प्राचार्य, वि.व्य.स. पदाधिकारी, शिक्षक/शिक्षिका, अभिभावक र शिक्षक अभिभावक संघका पदाधिकारीका लागि केही निर्देशित प्रश्नहरू तयार गरी प्रयोग गरिने छ । अन्तर्वार्ताका लागि तयार पारिएका निर्देशित प्रश्नहरू अनुसूचीमा देखाइएको छ ।

३.५.३ प्रश्नावली

अध्ययनका लागि छनौट गरिएका अभिभावक र विद्यार्थीहरूको लागि प्रश्नावली निर्माण गरी आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गरिने छ । अभिभावक प्रश्नावलीबाट अभिभावकबाट शुल्क, दानदातव्य आदिबाट सहयोग रकम र उनीहरूको आर्थिक अवस्था वारेको तथ्याङ्क संकलन गरिने छ । प्रश्नावली बन्द र खुला दुवै प्रकारका प्रयोग गरिन्छ । बन्द प्रश्नावलीमा वस्तुगत प्रश्नहरू र खुल्ला प्रश्नहरूमा विषयगत प्रश्नहरू समावेश गरिन्छ ।

३.५.४ दस्तावेज पुनरावलोकन

अध्ययनसँग सम्बन्धित आवश्यक तथ्याङ्क तथा जानकारी प्राप्त गर्ने उद्देश्यले सम्बन्धित विद्यालयका रेकर्डहरु, शैक्षिक स्मारिकाहरु, विद्यालय सुधार योजनाका दस्तावेजहरु, फ्लास १ र २ (Flash 1, Flash II) तथा शिक्षा विभागद्वारा प्रकाशित विद्यालयसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क तथा अन्य सरकारी तथा गैर सरकारी संघ संस्थाहरुले प्रकाशन गरेका शैक्षिक तथ्याङ्कहरुको पुनरावलोकन गरिएको छ ।

३.५.४ डायरी टिपोट

गुणात्मक अनुसन्धानमा स्थलगत सर्वेक्षणका क्रममा प्राप्त सूचनालाई प्राकृतिक रुपमा जस्ताका तस्तै टिपोट गर्नुपर्ने भएकोले विद्यालय अवलोकन सर्वेक्षण तथा अनुसन्धानको क्रममा प्राप्त विविध सूचना, तथ्याङ्कलाई डायरी टिपोट गरिएको छ ।

३.५.५ समूह छलफल

सामूहिक छलफल कुनै वस्तु सेवा वा विषयमा मानिसले कसरी, के महसुस गरेका छन् भनी पत्ता लगाउने सामूहिक अन्तर्वार्ता हो । यसमा लक्षित व्यक्तिहरूसँग सूचना संकलन गर्न सहजकर्ताको नेतृत्वमा खुला प्रकृतिको छलफल गरिन्छ । यस समूहमा ६ देखि १२ जनासम्म हुनुपर्छ (वर्गर, १९९८:८९) । समूह छलफल विधिबाट निर्धारित विषयमा छलफल गरी गुणात्मक तथ्याङ्कहरुको संकलन गरिन्छ । समूह छलफल विधिको सहयोगमा सामान्य रुपमा सतहमा देखिएका अवस्था र परिसूचकहरुको अन्तरतहसम्म पुगेर कारणहरुको खोजी गरिन्छ (उप्रेती, २०६६:८६) । यसर्थ प्रस्तुत अध्ययनमा समस्याको वास्तविकता पत्ता लगाउन समूह छलफल विधि अपनाइने छ । जसमा छनोट गरिएका विद्यालयका प्राचार्य, शिक्षक र वि.व्य.स. पदाधिकारीहरुको एउटा समूह, अभिभावक र शिक्षक अभिभावक संघका पदाधिकारीहरुको एउटा समूह गरी प्रत्येक विद्यालयमा दुईवटा समूह बनाइ छलफल गरिने छ । समूह छलफलको लागि निम्नानुसार जनसंख्या छनौट गरिएको छ :

तालिका २ समूह छलफलको लागि छनौट जनसंख्या नमुना

क्र.सं.	नमुना समूह	नमुना आकार प्रत्येक विद्यालयमा	जम्मा संख्या	कैफियत
१	विद्यालय प्राचार्य	१ जना	३ जना	पहिलो समूह
२	शिक्षकहरु	२ जना	६ जना	
३	वि.व्य.स. पदाधिकारी	२ जना	६ जना	
४	अभिभावक	४ जना	१२ जना	दोस्रो समूह
५	शिक्षक अभिभावक संघ	३ जना	९ जना	
	जम्मा	१२ जना	३६ जना	

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७२

अध्ययनको उद्देश्यलाई लक्षित गरी समूह छलफल निर्देशिकाको निर्माण गरिने छ । समूह छलफल विद्यालय र समुदाय बीचको सम्बन्ध, विद्यालयको वित्तीय अवस्था, वित्तीय व्यवस्थापनमा देखा परेका समस्या, विद्यालयको लेखा प्रणाली एवम् आर्थिक योजना, विद्यालयको व्यवस्थापन समुदायले जिम्मा लिए पश्चात् भएका सकारात्मक परिवर्तन, वित्तीय स्रोत व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन गर्नुपर्ने कार्य आदि विषयमा केन्द्रित हुने छ । समूह छलफल मार्ग निर्देशिका अनुसूचीमा राखिने छ ।

३.६ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया

तथ्याङ्क संकलनका लागि सर्वप्रथम जिल्ला शिक्षा कार्यलय धनकुटाको अभिलेख अनुरूपका ३ विद्यालय छनौट गर्ने कार्य हुने छ । विद्यालयको छनौट पश्चात उक्त विद्यालय प्राचार्य र शिक्षकहरुलाई सामूहिक रूपमा अध्ययनको उद्देश्य बारे स्पष्ट पारी प्राचार्यबाट आवश्यक अनुमति लिएर अन्तर्वार्ता निर्देशिका अनुसार आवश्यक अन्तरक्रिया गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिने छ । यसैगरी वि.व्य.स. पदाधिकारी, अभिभावक, शिक्षक, अभिभावक संघका पदाधिकारीहरूसँग प्राचार्यको आवश्यक सहयोग लिएर तथ्याङ्क संकलनका लागि प्राचार्य र शिक्षकको लागि अन्तर्वार्ता विधि नै अपनाइने छ । यसैगरी समूह छलफलको लागि लक्षित समूहसँग विद्यालय परिसर भित्रै छुट्टाछुट्टै समूह बनाई छलफल गरिने छ । समूह छलफलमा एक पटकमा एउटा प्रसङ्ग/सवाल प्रस्तुत गरी

त्यस बारे अलग-अलग सहभागिहरुको प्रतिक्रिया र अनुभव बटुलेपछि त्यसलाई टिपोट गरी अर्को मुद्दा वा सवाल क्रमशः प्रस्तुत गरी छलफल सम्पन्न गरिएको छ ।

३.७ वैधता र विश्वसनीयता

सूचनाहरु वैध र विश्वासनीय भएनन् भने अध्ययनको निष्कर्ष लगत निस्कन्छ, तसर्थ तथ्याङ्कको संकलन पछि प्राप्त तथ्याङ्कको वैधता परिक्षण गर्न अति जरुरी हुन्छ । यो अध्यायमा वैधता र विश्वासनीयता कायम गर्न सरोकारवाला समूहसँग भएका छलफल, अन्तर्वार्ता, अवलोकन, विद्यालय सर्वेक्षण र दस्तावेज अध्ययनबाट प्राप्त सूचनालाई एक आपसमा रुजु गरी तिनीहरुको शुद्धता र विश्वसनीयता खोज्ने प्रयास गरियो । एक पक्षमा प्राप्त भएको सूचनालाई अर्कोपक्षबाट प्राप्त सूचनाले पुष्टि गर्छ, गर्दैन भनेर हेरियो अर्थात् अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त सूचनाले पुष्टि गर्छ, गर्दैन भनेर हेरियो । अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त सूचनाको सत्यता पत्ता लगाउन छलफल गरियो छलफलबाट प्राप्त सूचनालाई विद्यालयको रेकर्डबाट प्राप्त सूचनासँग मेल खान्छ, खाँदैन भन्ने कुराको समेत खोजी गरियो तुलनात्मक अध्ययनबाट सूचनाहरु प्राय मेल खाएको पाइयो । त्यसैले सूचनाहरु बढी वैध र विश्वसनीय हुन पुगेको विश्वास गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

काफ्ले, बासुदेव र साथीहरु (२०६०), शैक्षिक प्रशासन र सुपरीवेक्षण, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

काफ्ले, बासुदेव, यादव शर्मा र कृष्णप्रसाद अधिकारी (२०६४), शिक्षाको वित्तशास्त्र, काठमाडौं : सनलाईट पब्लिकेशन ।

के.सी., नारायणी (२०६५), समुदायद्वारा व्यवस्थापन गरिएका विद्यालयहरुको स्रोत संकलन र उपयोगको अध्ययन, अप्रकाशित शोधपत्र, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग ।

खनाल, पेशल (२०६१), शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति, काठमाडौं : स्टुडेन्ट बुक्स पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

खनाल, मुकुन्दमणि (२०६१), शिक्षामा लगनी, शिक्षक शिक्षा, (सिन्हा र अन्यद्वारा सम्पादित), भक्तपुर : शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, भक्तपुर ।

खनाल, मुकुन्दमणि र आचार्य सुशन (२०६३), शिक्षाको वित्तीय अर्थशास्त्र, काठमाडौं : मकालु प्रकाशन गृह ।

मुडवरी (२०६३), अनुसन्धान पद्धति, काठमाडौं : जुपिटर प्रकाशन तथा वितरक प्रा.लि।

तामाङ, छत्र (२०६७), माध्यमिका विद्यालयमा लागत अनुमान विश्लेषण, अप्रकाशित शोधपत्र, सुकुना बहुमुखी क्याम्पस ।

थापा, विजयकुमार (२०५५), विद्यालय शिक्षामा लगानी र प्रतिफल, विकासको निमित्त शिक्षा : त्रि.वि. शिक्षा विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र ।

धिताल, जीवनाथ (२०६६), शैक्षिक गुणस्तरियता र लगानीका नीतिगत पक्षहरु, विकासका निमित्त शिक्षा, काठमाडौं : सेरिड ।

नेपाल, जनार्दन (२०६४), नेपालको शिक्षा प्रणाली, चुनौति र संभावना, काठमाडौं : चन्द्रावती नेपाल ।

प्रसाइ, गणेशकुमार (२०६६), सामुदायिक प्रथमिक विद्यालयहरुमा आर्थिक स्रोत व्यवस्थापन प्रक्रिया, अप्रकाशित शोधपत्र, सुकुना बहुमुखी क्याम्पस ।

लम्साल, हरिप्रसाद (२०६६), विद्यालयको लागि अनुदान निर्धारण प्रक्रिया : अभ्यास र सम्भावना, विकाशको निम्ति शिक्षा, काठमाडौं : सेरिड ।

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०५०), प्राथमिक विद्यालयका प्रधानाध्यापकका लागि सक्षमतामा आधारित व्यवस्थापन तालिम निर्देशिका, भक्तपुर : लेखक ।

शिक्षा विभाग (२०६३), समुदायद्वारा व्यवस्थापन हुने विद्यालय संचालन कार्य निर्देशिका २०५९ : सानोठिमी, भक्तपुर ।

Bell, P.W & M.P Todoro (1978). Economic Theory , Delhi : Oxford University Press.

Berger A.(2000). Media and Communication Research Methods and Introduction to Qualitative and Quantitative Approaches. Sage Publication.

Cerid (2004). Management Transfer of Community School. Kirtipur : Formative Research Project. s

Koul, Lokesh (1984). Methodology of educational of Research. New Delhi: Vikash Publishing house.

Tripathi, B.R. (2003). What has been the experiences of Being of Female Teacher? M. Phil. Thesis Submitted to Danish University of Education : copenhagen, Denmark.

अनुसूचीहरु
सामुदायिक विद्यालयको वित्तीय व्यवस्थापन

अनुसूची - १

विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीका लागी अन्तरवार्ता प्रश्नावली

विद्यालयको नाम : मिति

नाम : पद :

१. तपाइको विद्यालयको आर्थिक स्रोतहरु के-के हुन् ?
२. तपाइले विद्यालयको आर्थिक स्रोतको मुख्य आधार केलाई पाउनु भएको छ ?
३. विद्यालयको आर्थिक स्थितिमा सुधार ल्याउन वि.व्या.स.ले कस्ता कार्यक्रमहरु गर्दै आइरहेको छ ?
४. तपाइले विद्यालयको आर्थिक योजना तथा व्यवस्थापन सम्बन्धि कुनै तालिम लिनुभएको छ वा छैन ?
५. विद्यालयको आर्थिक स्रोत व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यमा समुदायको के-कस्तो सहयोग पाउनु भएको र कसरी ?
६. विद्यालयप्रति समुदायको धारणा कस्तो पाउनु भएको छ ?
७. विद्यालयको आर्थिक पारदर्शिता चित्त बुभ्दो छ कि छैन ?
८. विद्यालयको आर्थिक स्रोत संकलन र परिचालनमा के-कस्ता समस्याहरु देखा परेका छन्?
९. उपर्युक्त समस्याहरु समाधान गर्न क-कसले के-के गर्नु पर्ला ?
१०. यस विद्यालयको सन्दर्भमा समस्या समाधानमा के के गरिएका छन् ?
११. अन्तमा विद्यालयको वित्तीय स्रोत व्यवस्थापनलाई अझ प्रभावकारी बनाउन के कस्तो कार्य गर्नु पर्ला जस्तो लाग्छ ? यस सम्बन्धमा तपाईको केही सुझाव छ कि ?

सामुदायिक विद्यालयको वित्तीय व्यवस्थापन

अनुसूची - २

प्रधानाध्यापकको लागि अन्तर्वार्ता प्रश्नावली

विद्यालयको नाम : मिति

नाम : पद :

१. यस विद्यालयमा तपाइले प्रधानाध्यापकको जिम्मेवारी सम्हाल्नु भएको कति भयो ?
२. विद्यालय सञ्चालनका लागि यस विद्यालयका आम्दानीका स्रोतहरु के के हुन् ?
३. यस विद्यालयले आर्थिक स्रोत संकलन र परिचालनमा समुदायको कस्तो सहयोग पाउनु भएको छ ?
४. यो विद्यालयको व्यवस्थापन समुदायमा हस्तान्तरण कहिले देखि भयो ?
५. सरकारी अनुदानका स्रोतहरु के के हुन् ?
६. गैरसरकारी क्षेत्रबाट प्राप्त सहयोग कस्तो छ ?
७. विद्यालयलाई प्राप्त सहयोगको उपयोग कसरी गर्नु भएको छ ?
८. वित्तीय स्रोत संकलन एवम् परिचालनलाई प्रभावकारी बनाउन के कस्ता प्रयासहरु गर्नुभएको छ ?
९. विद्यालयको वित्तीय योजना निर्माणमा स्थानीय सरोकारवालाको सहभागिता गराउने गरेको छ, यदि छ भने कसरी ?
१०. विद्यालयको आर्थिक व्यवस्थापनलाई पारदर्शी बनाउन के कस्ता कार्य गर्नु भएको छ ?
११. आर्थिक प्रतिवेदन वार्षिक रुपमा अभिभावकमा राख्ने गरेको छ वा छैन ?
१२. के तपाइले आर्थिक व्यवस्थापन सम्बन्धी कुनै तालिम लिनु भएको छ ?
१३. विद्यालयले आर्थिक व्यवस्थापन गर्दा के के कुरालाई संयोजन गर्दछ ?
१४. विद्यालयको आर्थिक स्रोत व्यवस्थापनका क्रममा के कस्ता समस्याहरु सामना गर्नु परेको छ ?
१५. विद्यालयको आर्थिक स्रोत व्यवस्थापनलाई अझ प्रभावकारी बनाउन के के गर्नु पर्ला ? यस सम्बन्धमा तपाइको केही सुझाव छ कि ?
१६. वर्षमा कति पटक अभिभावकसँग अन्तर क्रिया हुन्छ ?

सामुदायिक विद्यालयको वित्तीय व्यवस्थापन

अनुसूची - ३

शिक्षकको लागि अन्तर्वार्ता प्रश्नावली

विद्यालयको नाम :

सेवाको प्रकार:

शिक्षकको नाम :

सेवा अवधि :

१. यस विद्यालयको आर्थिक स्थिति कस्तो छ ?
२. विद्यालयको लागि आवश्यक स्रोत जुटाउन तपाइ कतिको सहभागी हुनुहुन्छ ?
३. यस विद्यालयले आर्थिक स्रोत संकलन र परिचालन कसरी गरेको छ ?
४. विद्यालय र समुदायको सम्बन्ध कस्तो रहेको छ ?
५. विद्यालयको व्यवस्थापन समुदायले लिए पश्चात केही समस्या परेको छ ? छ भने के समस्या परेको छ ?
६. विद्यालयको आर्थिक पक्षलाई मजबुत गराउन के गर्नु पर्ला ?
७. तपाइ आफ्नो पेशा प्रति सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?
८. विद्यालय व्यवस्थापन समितिले राखेको आर्थिक योजनामा तपाइ के कस्ता सुझाव राख्नु हुन्छ ?

सामुदायिक विद्यालयको वित्तीय व्यवस्थापन

अनुसूची - ४

अभिभावकको लागि अन्तर्वार्ता प्रश्नावली

विद्यालयको नाम :

पेशा:

अभिभावकको नाम :

शैक्षिक योग्यता :

१. तपाइ विद्यालय कतिको जानुहुन्छ ? यदि जानुहुन्छ भने किन जानुहुन्छ ?
२. विद्यालयको लागि आर्थिक स्रोत संकलन कार्यमा सहयोग गर्नुभएको छ ?
३. विद्यालयमा आर्थिक स्रोत व्यवस्थापन पक्ष प्रति तपाई सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ? यदि हुनुहुन्छ/ हुनुहुंदैन भने किन ?
४. विद्यालयको आम्दानी खर्च हिसाव बारेमा के धारणा छ ?
५. विद्यालयको आर्थिक व्यवस्थापन पारदर्शित छ ? यसमा तपाइको धारणा के छ ?
६. सरकारले दिएको अनुदान रकम बारेमा तपाइ के भन्नु हुन्छ ?
७. विद्यालयलाई सरकारले दिएको भन्दा बाहिरबाट के कस्ता स्रोतबाट रकम आएको थाहा छ ?

सामुदायिक विद्यालयको वित्तीय व्यवस्थापन

अनुसूची - ५

शिक्षक अभिभावक संघको लागि अन्तर्वार्ता प्रश्नावली

विद्यालयको नाम :

पेशा:

शि.अ.सं. पदाधिकारीको नाम :

पद :

१. विद्यालयको आर्थिक व्यवस्थापनलाई कसरी हेर्नु भएको छ ?
२. समुदाय र विद्यालय बीचको सम्बन्धमा तपाइको भूमिका कस्तो छ ?
३. विद्यालयको आर्थिक स्रोत व्यवस्थापनका पक्षमा देखिएका समस्याहरु के के हुन् ?
४. यस विद्यालयका आर्थिक स्रोत व्यवस्थापनका पक्षमा देखिएका समस्याहरु के के हुन्?
५. उपर्युक्त समस्या समाधान गर्न के गर्नुपर्ला ?
६. विद्यालयको आर्थिक गतिविधि पारदर्शी छ ?
७. विद्यालयको आर्थिक स्रोत व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन के गर्नुपर्ला ?
८. विद्यालयको आर्थिक स्रोत व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन शिक्षक अभिभावक संघको भूमिका कस्तो छ ?

सामुदायिक विद्यालयको वित्तीय व्यवस्थापन

अनुसूची - ६

समूह छलफल मार्ग निर्देशिका

विद्यालयको आर्थिक स्रोत संकलन र परिचालनमा सरोकारवालाको सहभागिता

आर्थिक व्यवस्थापनका समस्या र कारणहरु

आर्थिक स्रोत व्यवस्थापनका समस्या समाधान गर्नुपर्ने कार्यहरु

विद्यालयको आर्थिक स्रोत व्यवस्थापनका सकारात्मक पक्षहरु

सामुदायिक विद्यालयको वित्तीय व्यवस्थापन

अनुसूची -७

विद्यालय सर्वेक्षण फारम

विद्यालयको नाम :

स्थापित साल :

वित्तीय स्रोत संकलन

विवरण	आ.व. २०७०/०७१	आ.व. २०७१/०७२
सरकारी अनुदान		
शिक्षक तलब भत्ता		
प्रशासनिक खर्च		
मसलन्द खर्च		
पाठ्यपुस्तक		
भौतिक पूर्वाधार		
सघन कार्यक्रममा परेमा पहुँचको आधारमा अनुदान		
उपलब्धीको आधारमा अनुदान		
प्रोत्साहन अनुदान		
राहत अनुदान		
छात्रवृत्ति		
दलित छात्रवृत्ति		
अपाङ्ग छात्रवृत्ति		
५०% छात्रावृत्ति		
अन्य छात्रवृत्ति		
विद्यालयको आन्तरिक स्रोत		
गेर सरकारी संघ संस्थाबाट सहयोग		
स्थानीय निकाय गा.वि.स.बाट सहयोग		
समुदायबाट चन्दादान र अन्य		
जम्मा		

सामुदायिक विद्यालयको वित्तीय व्यवस्थापन

अनुसूची -८

विद्यालय सर्वेक्षण फारम
संकलित स्रोतको उपयोग/खर्च

विवरण	आ.व. २०७०/०७१	आ.व. २०७१/०७२
तलबभत्ता भौतिक निर्माण तथा मर्मत भवन कक्षाकोठा खेलमैदान शौचालय खानेपानी कम्पाण्ड तथा तारबार अन्य शैक्षिक सामग्री पाठ्यपुस्तक परीक्षा संचालन र मूल्याङ्कन छात्रवृत्ति पुरस्कार प्रशासनिक खर्च छपाई पानी विजुली उत्सव, समारोह खेलकुद अतिरिक्त क्रियाकलाप विविध कार्यालय उपकरण तथा औजार		
बचत/घाटा		
जम्मा		

सामुदायिक विद्यालयको वित्तीय व्यवस्थापन

अनुसूची - ९
विद्यालय सर्वेक्षण फाराम

जिल्ला प्रधानाध्यापकको नाम :

विद्यालयको नाम : ठेगाना :

१. विद्यालयको प्रकार

क. सामुदायिक ()

ख. अनुदान प्राप्त ()

२. विद्यालयले अनुमति वा स्वीकृति लिएको

स्वीकृत तह स्वीकृत मिति अनुमति

क. विद्यालयको भौतिक पक्ष

१. विद्यालयको स्वमिस्त्वमा रहेको जग्गा रोपनी

२. भवनले ओगटेको क्षेत्रफल

३. भवनको प्रकार

४. कच्ची, पक्की, नीज, बहाल अन्य

५. कक्षाकोठा संख्या

६. कक्षाकोठाको उपयुक्तता

अति राम्रो, राम्रो, सामान्य, कमसल

ख. विद्यालयको आर्थिक पक्ष :

१. विद्यालयको आयस्रोत

क. अनुदान (नेपाल सरकारबाट) रु.

ख. अनुदान (स्थानीय स्रोतबाट) रु.

ग. शुल्कबाट रु.

घ. दान, वकस र चन्दाबाट रु.

ङ. विद्यालयको सम्पतिबाट रु.

च. गैरसरकारी संस्थाबाट रु.

छ. अन्यबाट रु.

जम्मा एक वर्षको रु.

२. विद्यालयको गतवर्ष गरिएका खर्चका क्षेत्रहरु
- क. प्रशासनिक खर्च रु.
- ख. शैक्षणिक खर्च रु.
- ग. भौतिक निर्माण/मर्मत संभार रु.
- घ. अन्य खर्च रु.
३. आयस्रोतले विद्यालयले खर्च पूरा गर्न सक्तछ
 ४. लेखा परिक्षण भए/नभएको
 ५. सामाजिक परिक्षण भए/नभएको
 ६. विद्यालयले विद्यालयको बजेट तथा लेखा जोखा परिक्षण सार्वजनिक गरे/नगरेको
 ग. शिक्षक विवरण :
- अ. स्वीकृत शिक्षक दरवन्दी : आ. नीजि स्रोत र राहत शिक्षक दरवन्दी ...
- घ. विद्यालय अभिलेख
१. विद्यालयको आर्थिक कागजातहरु व्यवस्थित तवरले राखे/नराखेको
 २. विद्यालयमा व्यवस्थापन समिति गठन भए/नभएको
 ३. शिक्षक अभिभावक संघ गठन भए नभएको
 ४. लेखा समिति भए नभएको
 ५. वार्षिक रुपमा अभिभावक भेला नभएको